
**Ohlédnutí za vývojem sociologické teorie
v posledním čtvrtstoletí
Úvodem k monotematickému číslu
„Proměny teoretické sociologie“**

To, co vyvolává nezničitelnost některých klasických dualismů v sociologii, všech těch opozit, vyrůstá z pedagogických kořenů. Dospěli jsme k tomu, že největší brzdou vědeckého rozvoje, rozhodně v sociálních vědách, jsou profesori. Aby mohli učit, potřebují opozita... Existuje ale mnoho falešných, mrtvých a vlastně již pohřbených sporů, které se stále ožívují: vnitřní/vnější, kvantitativní/kvalitativní, objektivní/subjektivní. Ony ale přežívají hlavně proto, že je potřebují profesori, protože jim to usnadňuje výklad a zadávání referátů a témat disertačních prací.

[Bourdieu, Wacquant 1992: 179]

Ne každé ohlédnutí musí být ohlédnutím Lotovy ženy, po němž se proměníme v solný sloup. Ostatně kloudně ani nevíme, co že to Lotova žena viděla, že ji Hospodin tak krutě ztrestal – jenom za neposlušnost? Nebo za čirou zvědavost, jež je ostatně všem humanoidům vlastní?

1.

Ponechejme Lotovu ženu tam, kde je její místo, a ptejme se po smyslu ohlédnutí za vývojem sociologické *teorie* a zejména po smyslu stanovení oné čtvrtstoleté hranice.¹ Pomůžeme si – jako *captatio benevolentiae* – parafrází dedikace, kterou si vepsal Václav Černý do své studie *O povaze naší kultury* – „repetitorium a úvaha trochu abstraktní, ale až hrůza aktuální“ [Černý 1991]. Podobnou ambici (jistě bez Černého elegance a hloubky) má i toto repetitorium, jež se nám jeví jako předpoklad pro mnohé další úvahy o tom, na jakém rozcestí sociologie dnes je a jakým směrem se může, má či nesmí vydat.

Před více než čtyřiceti lety – v roce 1965 – nestor americké sociologie Pitirim Sorokin ve svém presidentském proslovu konstatoval zajímavý, ne však úplně doložený jev či proces, totiž „alternaci analytických (faktologických) a teoretických období ve vývoji sociologie“, a měl za to, že cyklus vymezený lety 1925–1965 byl „analytičtější“ než cyklus předchozí (1875–1920), v němž dominovala

¹ Tato studie si neklade za cíl historicky rekapitulovat vývoj sociologie za posledních třicet let. Jde o náčrt hlavních problémů, opakujících se motivů a naopak nově vzniklých témat – relevantních i pouze módních.

teorie [Sorokin 1965]. Sorokin byl přesvědčen, že sociologie vstupuje znovu do fáze dominující teorie, v níž se „rozpomene“ na klasické dědictví svých zakladatelů a předchůdců a zřekne se „mód a koníčků“ [Sorokin 1956], jimiž je ovládnuta a jež jsou produkovány zejména mylnou naturalistickou orientací, která chce dosáhnout nemožného – totiž proměnit sociologii v nomotetickou vědu „faktologickými prostředky“. Sorokin samozřejmě nemohl tušit, že za necelých patnáct let, ba dříve, se „módy a koníčky“ budou utvářet na bázi přesně opačné, totiž programově antinaturalistické, fenomenologické, konstruktivistické či obecně interpretativní pod radikální devizou – „jestliže přijmeme pozici, podle níž charakteristickým rysem sociálního světa, světa odlišného od světa přírody, je jemu vlastní *immanentní smysl*, pak tím nejen vymezíme základní předmět a úkoly sociologie, ale stanovíme současně kritérium posuzování konkurujících si sociologických koncepcí“ [Filmer, Phillipson, Silverman et al. 1978: 156]. Sorokin sice o „immanentním smyslu“ sám cosi věděl, ale tak radikální formulace mu byla samozřejmě zcela vzdálena.

Formuluje nicméně i tak zajímavou tezi, že sice lze pozorovat „pluralitu teorií“, většinou „středního dosahu“, nicméně tato pluralita je produktem prostého „exhumačního kroku“, kdy se z faktologického souboru vyjme jedna podmnožina („izoluje se jedna dimenze, část, element nebo vztah z totální, multidimenzionální reality“) a ta se povýší na výkladový princip. Z dnešní perspektivy víme, že Sorokin měl i neměl pravdu: měl ji v tom, že sociologie skutečně byla ovládnuta až patologickou snahou po módnosti a vnější atraktivitě [srv. podrobněji Sorokin 1956; Sorokin 1966], ačkoliv Sorokin nepopíral, že „pluralizace“ sociologie má i „obohacující roli, pokud jsme schopni mnohost dimenzí vzít společně dohromady a vzájemně je respektovat“; neměl však pravdu v tom, že podcenil v té době se již formující, i když ještě nikoliv dominantní spor mezi konsenzualismem parsonsovským a konfliktualismem ať již dahrendorfovským, či neomarxistickým (jehož „frankfurtské kořeny“ samozřejmě sahají do 30. let).

Tento spor na čas, nikoliv však dlouhý, ovlivnil povahu moderní sociologie v její poslední „prepostmodernistické“ etapě. Parsonsova absence je vysvětlitelná žel zčásti i psychologicky: Sorokin Parsonse prostě jako teoretika nikdy nevzal „na milost“. Věc je ale možná rozkošně pointována retrospektivou, kterou shrnul Pierre Bourdieu do věty: „Dvojice Parsons–Lazarsfeld (a mezi nimi Merton se svými teoriemi středního dosahu) vytvořila jakýsi vědecký holding s obrovskou společenskou vahou, který na třicet let ovládl sociologii“ [Bourdieu, Wacquant 2001: 223]. A v tom holdingu Parsons dodával teorii, která neměla (podle Bourdieua) žádnou empirickou relevanci (Bourdieu jí říká „pojmový *melting pot*“), a Lazarsfeld metodologii, která žila vlastním životem. Díky Lazarsfeldovi došlo k tomu, že se osamostatnily kurzy *methodology* nezřídka téměř bez jakékoliv vazby na empirickou evidenci. Ba co víc – podobně jako se již dříve sociologie předmětně partikularizovala na „sociologické disciplíny“ či „oborové sociologie“, došlo v metodologii k dosud nevídanému jevu, že totiž „kolem jedné techniky sběru dat mohou vzniknout celé „školy“ či tradice. Dnes někteří etnometodologové uznávají pouze

konverzační analýzu, která se redukuje na analýzu textu vytrženého z kontextu, aniž respektují skutečnost, že ‚data‘ někam patří a že by je bylo třeba situovat do širšího rámce sociální struktury... A tak máme co do činění s maniaký statistických analýz, diskurzivní analýzy, hloubkového rozhovoru, volného rozhovoru či popisů vysloveně etnografických“ [Bourdieu, Wacquant 2001: 224]. I když jsme zdánlivě poněkud předběhli čas, je to opravdu jen zdání: prakořen metodologických emancipačních kroků a neschopnost kriticky reflektovat sociologickou teorii minulosti jinak než v podobě eklektických přehledů má pravděpodobně skutečně kořeny zde – u svatě trojice Parsons–Merton–Lazarsfeld.²

Na sklonku 60. let je Sorokin (a nejen on) stále ještě přesvědčen, že existuje poměrně prostá cesta z bludiště, jehož stěny tvoří na jedné straně neuspořádaná „faktologie“ a nesystematické teoretizování na straně druhé: vylučujme, volá, prostě to, co je chybné, a držme se principu, že sociologická teorie se konstruuje jako průnik teoretických konceptů, tvrzení a „sylogismů“, protože „existující teorie jsou vzájemně kontradiktorní a vzájemně se vylučující pouze v tom, kde jsou chybné, zatímco ve většině podstatných bodů jsou vzájemně komplementární“ [Sorokin 1965: 82].

2.

V Sorokinových „pozdních letech“ se pomalu vytváří základna pro paradigmatický obrat (pojem sám nebyl ještě obecně znám), který bude jednoznačně reflektován i na metateoretické úrovni na začátku 80. let, tedy zhruba před čtvrtstoletím. Nicméně již od poloviny 60. let se pomalu, ale jistě schyluje k bouři, která bude dokonce poměrně brzy právě „metateoreticky“ identifikována jako „multiparadigmatický charakter sociologie“, totiž jako obrana proti Kuhnově (nikdy explicitě nevyslovené) představě, že sociologie mezi vědy *ex definitione* nepatří, protože nesplňuje podmínky fungování „normální vědy“. Mimochodem – učiní to výslovně George Ritzer v roce 1975 v knize *Sociology: a Multiple Paradigm Science* [Ritzer 1975]. Tu Sorokinem předvídanou pluralizaci lze samozřejmě snadno demonstrovat prostým výčtem toho základního. V roce 1964 se objevuje přelomová práce Cicourelova, v roce 1967 píše Garfinkel své etnometodologické studie, v roce 1966 Berger s Luckmanem kladou základy umírněnému konstruktivismu, v roce 1971 revitalizuje meadovský symbolický interakcionismus (a dává mu jméno) Herbert Blumer a Goffman sděluje, že „se každodenně prezentujeme“, Glaser a Strausse formulují také tzv. *grounded theory*, jinými slovy a v úhrnu – rodí se *interpretativní perspektiva* vnitřně sice diferencovaná, ale v základním hledisku, totiž ve shodě na dominanci aktéra „vpleteného do sítě významů“ (Weber), vzácně jednotná a stojící v radikální opozici proti klasickému makroteoretizování ať už parsonsovského, gurvitčovského, či neomarxiánského ražení.

² K níž je někdy přiřazován Parsonsův přítel z Harvardu, Samuel Stouffer.

V Evropě Touraine (posedlý ideou „sociologie sans société“) dokonce navrhuje *antisociologii* jako remedium, ostatně má pro to „typicky evropské důvody“: „... proč bychom si neměli přiznat, že sociologie byla představou (*l' image*) jednoho typu společnosti o sobě samé, a to společnosti kapitalistických zemí v jejich industriální fázi? Byla diskurzem,³ jehož role byla analogická roli teologie nebo komparativní historie civilizací v jiných typech společností... Kdysi jsme mluvili o kulturách a civilizacích a teď mluvíme o společnosti... Nicméně sama idea společnosti a společenské skutečnosti je zpochybněna“ [Touraine 1973: 29]. Nebo jinak – „snažím se nahradit představu o společenském životě, která je založena na pojmu společnosti, evoluce a role jinou, v níž má ústřední postavení historicita, sociální hnutí a subjekt“ [Touraine 1992: 9]. Na evropskou sociologickou scénu tedy vstupuje aktér (v neposlední řadě zásluhou právě Tourainovou) a (opět) sociální jednání. Konceptu sociálního jednání bude poté souzeno stát se dominantou sociologického diskurzu následujících třicet let – ať už se mu bude rozumět jakkoliv [srv. např. Joas 1994; Holmwood 1996; Balon 2007; Nohejl 2007]. V roce 1984, v němž sice nedojde k naplnění Orwellovy vize, ale na cestu do Kremlu se chystá Michail Gorbačov, vydává Raymond Boudon zásadní a opomíjenou knihu o vývojových teoriích, která je uvozena mottem z Georga Simmela: „Úsilí za jakoukoliv cenu dosáhnout formulace ‚zákonů‘ sociálního života není nic jiného než návrat k filozofickému krédu starých metafyziků, podle nichž poznání musí být absolutně všeobčímající, vyčerpávající a nutné“ [Boudon 1998: 5]. Tato teze bude metodologickou dominantou jednoho vlivného proudu sociologického myšlení po následující čtvrtstoletí.

Evidentně tedy jde o revitalizaci tří velkých problémů, k nimž se sociologie většinou nerada, ale vývojem věcí donucena, periodicky vrací: 1. koncept *společnosti* (simmelovské tázání, „jak je možná společnost“, je zpochybněno do podoby: „v jakém útvaru lidé žijí, není-li to společnost?“); 2. problém *metateorie*, tedy uvažování o sociologii samotné, jež bývá občas skryto pod jinými egidami, například sociologie sociologie, reflexivní sociologie, sociologie vědění, ale i dějiny sociologických teorií [srv. Ritzer 1990: 3], a bývá obvykle reakcí na viditelný „krizový stav“ sociologie,⁴ a konečně 3. problém *nomotetičnosti sociologie*, tedy jejich vědeckých aspirací *sensu stricto* (je formulace zákonů opravdu nezbytností, která musí být naplněna, aby určitý diskurz byl kvalifikován jako věda?).

³ „Teorie diskurzu“ do tohoto kontextu nepochybně patří, kromě pojmu identity nebylo snad slova v posledních dvou desetiletích nadužívanějšího. I když elementární pojetí, která nabízí třeba Stuart Hall, že totiž diskurzy „jsou způsoby mluvení a reprezentace určitého tématu“ [Hall 1996: 205], by mohl postačit, pojem se užívá „sofistikovaněji“ ve „foucaultovském pojetí“, v němž se nerozlišuje mezi myšlením a jednáním: diskurz je stejně tak produktem řady kognitivních praktik, jako on sám je kognitivní praktikou, která prostou „kognici“ (termín oblíbený u psychologů) překračuje.

⁴ Příkladně od Gouldnerovy *The Coming Crisis of Western Sociology* [Gouldner 1970] sociologie přestává hledět jen na společnost a opakovaně obrací svůj zrak na sebe samu.

3.

Zpochybnění samotné existence společnosti bylo v klasické sociologii nemožné, jakkoliv byl Max Weber opatrný v nakládání s tímto pojmem. V sociologii „pozdní modernity“ však patří téměř k dobrému vychování pojem společnosti zpochybnit a eventuálně jej ze sociologie exkomunikovat, aniž se klade otázka, jakou vědou sociologie bude, nebude-li mít svůj tradiční předmět. William Outhwaite [2006] se odvážně postavil proti módnímu *mainstreamu* a vrátil téma „sociální ontologie“ do hry – koncept společnosti je buď ontologický pojem a odkazuje na „něco v realitě“ nebo je to jen pojmová konstrukce „bez referentu“ (jak by řekli neopozivisté), *tertium non datur*. Je přirozené, že i za předpokladu, že společnost nevykloučme ze sociologického inventáře (ontologického, nikoliv terminologického), zůstane řada otázek nadále otevřena.⁵ Jistě, dokládá Outhwaite, bylo by asi pošetilé dnes nekriticky akceptovat durkheimovský „tvrdý realismus“ či „substancialismus“, nicméně i podněty weberianské a simmelovské je nutno znovu promyšlet v kontextu nové sociální situace („pozdní modernity“) a nových epistemologických přístupů (jako je sociologický realismus Bhaskarův [Bhaskar 1978, 1979],⁶ ale i jiné jeho varianty), konec konců i konstruktivistického pojetí, ba dokonce pohledu na sociologickou teorii jako na jednu z variant „poetického diskurzu“ [srv. Brown 1989, 1990; Simons 1990].

Obrat části sociologické metodologie k metateorii je možné vcelku odpovědně vymezit počátkem 90. let 20. století, ačkoliv první metateoretické texty *sensu stricto* se objevují asi o dvacet let dříve. Ellsworth Fuhrman a William Snizek [Fuhrman, Snizek 1990: 17–36] podrobně zrekapitulovali (včetně bibliografických údajů) vývoj sociologického metateoretického uvažování s jediným cílem – doložit, že „neplatí, že metateoretické uvažování nepřináší žádnou věcnou hodnotu k rozvoji sociologie,“ a že je – v pozitivní formulaci – „dialogem s jinými blízkými disciplínami a soudobou politickou a morální konverzací o sociálním světě“, že tedy překračuje hranice jakéhosi matného a zpochybnitelného území „abstraktního uvažování o ničem“. Ostatně klíčovým problémem každé vědy, který je předpokladem jejího dalšího rozvoje, je autoreflexe, vědění, „jak na tom je“ z hlediska vnitřní struktury, relevantních výsledků a vztahů k jiným vědám. Spor o to, zda sociologie je, či není nomotetickou a kumulativní vědou, je sporem trvalým a neutuchajícím, prochází celými jejími dějinami. Již v roce 1970 ale významný francouzský historik Paul Veyne (jehož známe jako vynikajícího znalce antických dějin) napsal: „Sociologie, chci říci, obecná sociologie, neexistuje. Vědecká bilance

⁵ Zajímavě a zcela bez odkazu na „klasickou práci“ Bergera a Luckmana se k ontologii sociálního světa vrací John R. Searle [1995]. Jeho práce se příznačně jmenuje *Konstrukce sociální reality* (nikoliv „sociální konstrukce reality“, protože jinou než sociální realitu „konstruovat“ nemůžeme).

⁶ Takzvaná škola kritického realismu (například Bhaskar, Benton, Harré, Archerová) za největšího realistu mezi sociologickými otci zakladateli považuje Marxe, Weber je jejím východiskům vzdálen nejvíce, je to vědecký nominalista, Durkheim je někde mezi [viz Outhwaite 1987: 92–108].

sociologie je přesně nulová – neobjevila nic, co by se již nevědělo, žádnou anatomií společnosti, žádný kauzální vztah, který by zdravý rozum neznal... Zkrátka, sociologie je pouze slovo... Psát dějiny sociologie od Comta a Durkheima po Webera, Parsonse a Lazarsfelda by neznamenal psát dějiny jedné vědy, ale dějiny jednoho slova. Mezi těmito autory není žádná kontinuita základů, objektu, práce ani metody... Protože na účtu sociologie není nic, žádný objev, je zřejmé, že ze století sociologie nezůstane nic než způsob mluvy“ [Veyne 1998: 181–2].

Je paradoxní, že ve své době Veyne neměl tak úplně pravdu – sociologie svou svébytnost hledala a zdaleka se ještě neroztříštila na dosti nesourodou mozaiku směrů, koncepcí, názorů, proklamací, programů, projektů, výzkumných programů a „paradigmat“. Veyne spíše vytušil vývojovou tendenci sociologie, která špela k tomu, že se fragmentarizovala a zejména (ve své jedné části) programově vzdala jakéhokoliv úsilí o formulaci generalizací a obecných teorií, než že by v oné době v tomto stadiu již byla. Ostatně při vši úctě k Veynovi – kontinuita i předmětné vazby mezi teoriemi „otců zakladatelů“ jsou a jsou prokazatelné, přičemž je můžeme spojit stejně tak konceptem „krize“ (jako východiskového bodu nebo kontinuálního stavu) jako pojmem modernity. Danilo Martucelli oprávněně píše: „Sociologii můžeme charakterizovat zároveň jako intelektuální spojení něčeho, co se odděluje, jako snahu sjednocovat něco, co je fragmentární, a jako nešťastné vědomí praktické neschopnosti toho dosáhnout. Mimo tuto snahu není sociologie modernity“ [Martucelli 2008: 9] a – dodejme – mimo úsilí o porozumění modernitě (ať již jako „nutného vývojového stadia“, nebo „přechodné fáze krize“) není sociologie možná.

Veyne má pravdu v tom, že sociologie je výjimečná tím, že si sama klade více vnitřních překážek, než je ve vědě obvyklé, a že usilování o rozumný kompromis obvykle naráží na nerozumnou vzpouru zdánlivě marginalizovaných. To podstatně nicméně zůstává – kde jsou zákony, pravidelnosti, hypotetické souvislosti, ověřitelná tvrzení? Pokusy o induktivní budování sociologie „zdola“, z empirických dat selhává na střední úrovni generalizace, deduktivní konstrukce většinou ústí v abstraktní schémata, která jsou právem kritizována za to, že nejsou teoriemi, nýbrž slovníky. Jistě, je znám pokus Homansův [srv. Homans 1950], který nebyl nicméně obecněji akceptován, podobně jako zůstal bez odezvy pokus Jonathana Turnera [Turner 1988] vybudovat elementární teorii konfliktu na bázi podnětů marxovských, weberovských a teorie racionální směny.

4.

V polovině 80. let⁷ se vedla v USA ostrá diskuse o stavu *teoretického vědění*, kterou pravděpodobně započal Immanuel Wallerstein (týž, který ji obnoví na sklonku tisíciletí v novém kontextu své již vyzrálé teorie světového systému a ne zcela

⁷ V 80. letech došlo v sociologické teorii k poměrně nečekanému návratu k ideji velké (grand) teorie společnosti, a to v té podobě, v jaké ji rozvíjel Talcott Parsons. Osmdesátá

domyšlené koketérie s teorií chaosu a kulturálními studii [viz Wallerstein 1986, 1998; nová koncepce ve Wallerstein 2004]). V rámci svých úvah o „marxismu jako utopii“ formuluje ideu „třetí vývojové fáze teorie společnosti“: „Dnes jsme ve třetí fázi společenské vědy, která zatím nemá žádné zřejmé jméno. Po filozofické společenské vědě a vědecké společenské vědě jsme v epoše, kterou bychom mohli nazvat *interpretací procesu*“. Tato éra, která začala někdy po druhé světové válce, snad v šedesátých letech – odmítá filozofickou sociální vědu jako ideologickou utopii, ale i vůči vědecké sociální vědě namítá, že i ona je – přes všechny své proklamace – také ideologií [Wallerstein 1986: 1259]. Co to ale je, ta „interpretace procesu“? Je to prý pokus o konstituci takové „sociální vědy, která není ani morální institucí, není ale ani hodnotově neutrální, je však způsobilá učinit nás adaptabilními vůči světu prostřednictvím metod, které rozvine“ [tamtéž: 1261]. Předpokladem ustavení takové vědy však není nic menšího než radikální skepse k ideji pokroku, „což je vyjádřením odporu k představě, že pokrok je nevyhnutelný a nutně plyne z evoluční teorie. Pokrok je možný, ale nikoliv nutný, regres je možný, ale nikoliv nevyhnutelný“, čímž otevíráme všechny problémy *velkých utopí*, protože restaurujeme „možnost dějinné volby“ [tamtéž]. Na Wallersteinově „rekonstituci sociologie prostřednictvím utopie“ jsou zajímavé dvě věci: 1. idea pojetí sociologie jako „nástroje sociální adaptace“ je totiž klasická idea neopozitivistické *teorie* (kterou vyjádřil explicitě Lundberg jako „základní funkci sociologie jako vědy“),⁸ 2. idea skepse k jednoznačnosti možné vývojové trajektorie předjímá postmodernistický boom – v té době se o postmodernismu sice již mluví, ale rozhodně *ještě* není v centru pozornosti.

léta jsou dnes často retrospektivně vnímána jako období posledního vzepětí teorie a klíčová díla tohoto období (Jeffrey C. Alexander a jeho čtyřsvazková *Teoretická logika v sociologii* [Alexander 1982, 1983], Jürgen Habermas a jeho *Teorie komunikativního jednání* (anglické vydání [Habermas 1984, 1987]; pův. vyd. 1981), Anthony Giddens a jeho *Strukturační teorie* [Giddens 1984], Niklas Luhmann a jeho *Sociální systémy* (anglické vydání [Luhmann 1995]; původní 1984, české 2007) nezadržitelně směřují do sociologického kánonu. Zmíněné knihy představují obecné sociologické teorie, jež si mírou své obecnosti s teorií Parsonsovou v ničem nezadají. I když se s východiskem Parsonsova přístupu v mnohém rozcházejí, zcela zřetelně, vědomě a reflektovaně přejímají nárok přijít s obecnou teorií společnosti, jež nechce podat vyčerpávající vysvětlení či popis dílčích konkrétních či empirických skutečností sociálního života, nýbrž analytický výklad logiky vývoje společnosti jako takové. Takzvaný „návrat k Parsonsovi“ ovšem nevyvolával nadšení všech. Kupříkladu Pierre Bourdieu vnímal pokusy o znovuoživení parsonsovského projektu jako „parodické“ a vztahuje na ně Marxův výrok, podle něž se historické události a postavy samy opakují takřkajíc dvakrát – „poprvé jako tragédie, podruhé jako fraška“ [Bourdieu 1988: 774].

⁸ Možná, že idea adaptační funkce sociologie je myšlenkou „obecně americkou“. Dokonce postmodernismu nakloněný Charles Lemert vymezuje „sociální teorii“ (kterou, pravda, odlišuje od sociologie) jako „poznávací schopnost, která nám umožňuje přežít a dovoluje vytvořit člověku repertoár efektivních činností tvář v tvář měnící se skutečnosti. Je to praktika přežití“ [Lemert 1992: 132]. Nechci zde otevírat téma, které by víc podstatně sice komplikovalo, ale současně nově osvětlilo, totiž Bourdieuovu teorii „praktického smyslu“.

Randall Collins v téže době konstatuje, že došlo k zásadnímu zvratu v tom, že byla-li sociologie ještě v 60. letech „skrovnou akademickou profesí“, dnes (1986) dochází k nadprodukcí sociologů, což vede ke zvýšené soutěživosti v akademické obci: důsledek této kompetice je prostý – prosadit něco, co je „kreativní i relevantní“, znamená dostatečně „to“ tematicky zúžit a současně legitimizovat volbu tématu i způsob zúžení. Odtud – konstatuje Collins – nekonečné vynaládání energie nikoliv na řešení problémů, ale na zdůvodňování jejich volby. Dochází k tomu, že sociologie se nemístně partikularizuje na subdisciplíny stále užší a stále méně kontextově zřetelné, ba víc – vytvářejí se „skutečně militantní vztahy mezi skupinami“ místo toho, aby se prostě vzalo na vědomí, že „svět sociologa je svět bytostně pluralistický“ [Collins 1986: 1342].

Ale věc má ještě jeden rozměr. Partikularizace totiž vytváří zdání, že sociologie přechází do fáze kuhnovské *normální vědy*, zdání, které je posíleno nezpochybnitelným faktem, že zásadní pokrok ve vývoji sociologie se odehrál právě v oblasti kvantitativního empirického výzkumu. Ale – „věda se nevyčerpává loglineárními modely, stejně jako se nevyčerpávala v 50. a 60. letech dotěrnou operacionalistickou metodologií... Normální věda kvantitativního střihu produkuje – nudu, nic víc. Podstatou vědy je totiž teorie, ne partikulární metodologie, teorie jako generalizovaný a koherentní úhrn idejí, který vysvětluje variace v empirickém světě“ [tamtéž: 1343].

Při trošce dobré vůle najdeme analogií se současností více, než je nám milé – a nejen v metateoretické, dokonce přímo v „organizačně institucionální rovině“. Věcně je ale pro nás zajímavější to, které problémy tehdy, tedy v polovině 80. let, vidí Collins jako ústřední. Jde tedy o 1. podstatu historické změny (včetně pochopení podstaty modernity), 2. vztah emocí a poznání (*cognition*), protože mikrosociologie je soustředěna na „kognici“ a díky etnometodologii „opakuje tytéž obecné teze pouze v různých empirických kontextech“, 3. vztah mikro- a makroúrovně, protože parsonsovský pokus je integrovat prostřednictvím socializace a hodnotově normativního řádu zklamal a současné teorie nabízejí rozumná alternativní řešení (Collins, Coleman, Giddens, Burt, Hechter), 4. studium mesostruktur (sítí, organizací a tržní směny; nejde ovšem ještě o zasíťovaný „castellovský“ svět, nýbrž o klasickou „network analysis“) a konečně 5. rozvinutí feministických a genderových studií, jež se ale musejí oprostít od některých zjednodušujících výkladových schémat („patriarchát je fenomén, který musí být vysvětlen, protože sám přece nic nevysvětluje“ [srv. Collins 1986]).

Tematické dominanty ale vidí zcela jinak James Coleman, který kromě příspěvku k rozvoji matematické sociologie [Coleman 1964] významně rozvinul teorii racionální volby (dokonce v rámci velkého teoretického kompendia, kdysi hojně čteného a dodnes reeditovaného [Coleman 2000]). Zdá se mu, že sociologie nedostatečně reflektovala tyto změny: 1. společnost je individualističtější, než si umíme představit (a klasický pojmový aparát nám prostě nestačí), 2. hlavní směr výzkumu musí být veden od vysvětlení fungujících sociálních systémů (což jakž takž umíme) k individuálnímu chování (jemuž sociologicky nerozumíme),

3. důkladně nutno prozkoumat manifestní změny v chování (Coleman proklamuje „obrat k behaviorismu“), 4. je žádoucí respektovat růst strukturální asymetrie moderních společností (individuum je vůči stále silnějším korporacím stále slabší, k čemuž přispívají nejen byrokratické struktury, ale také média) a konečně 5. formulovat nový model empirického výzkumu, protože vůbec není jisté, nako-lik dosavadní empirická data mohou být relevantní k vysvětlení výše uvedených změn [Coleman 1986: 1309–1326].

Coleman byl ale napaden Williamem H. Sewellem Jr. za „typickou ahisto-ričnost a akulturnost“, která je prý příznačná pro všechny stoupence teorie racionální volby (v tom má dodnes pravdu), kteří historické vidění redukuje buď na *great man theory*, v níž historická změna rezultuje z činností velkých osobností, nebo na teorii spiknutí – obojí je „groteskní parodie na soudobou historickou analýzu“ [Sewell 1987: 3 a násl.].

Nový impuls diskusi dal Norman K. Denzin, který napadl Collinse, že „igno-ruje vývoj v postmoderní sociální teorii“ [Denzin 1987: 12]: je třeba se ptát, jak je sociální řád konstruován v konkrétních interakčních situacích, jak lidé přikládají sociálnímu světu významy a jak jsou zřetězeny interakční rituály. Pojmoslovně to ale znamená opřít se o novou konceptuální výbavu – *self*, emocionalita, moc, ideologie, násilí, sexualita, což dává základ „novému druhu zájmu o člověka“. Denzin je navýsost skeptický k (tehdejšímu) Giddensovi (který nikdy empiricky neotestoval ani svou teorii strukturace, ani pozdější analýzy „druhé modernity“ a globalizace), Giddensovi, který spolu s Collinsem na bázi neudržitelných „vel-kých narativních struktur“ chce zachránit rozpadající se dům, jehož stavba se řítí pod vahou teoretických trámů, které do její střechy vložili klasikové.

A jsme vlastně doma, tedy – v současnosti. Podobně jako je nudná teoretic-ká sociologie do nekonečna opakující parsonsovský AGIL, nebo sociologie tvářící se jako kuhnovská normální věda (a scientometricky se samoměřící), je nudný i postmoderní diskurz – pokud se omezuje na nekonečné opakování konce vel-kých narácí, pádu esencialismu, nezbytnosti „indexikality“ a úsilí o „vyjednání“ nové vykazatelnosti, či jak všelijak se tomu říká. Varoval-li Denzin před nudou staromódní pozitivistické metateorie, nutno decentně upozornit na podobné nebezpečí, jemuž se nutno vyhnout, protože, jak praví Denzin, „definice situa-ce jsou sice důležité a skutečně žijeme v univerzu diskurzů, ale opakovat to do nekonečna jako slogany je známkou stagnace“ [tamtéž]. Denzin si je nadto velice dobře vědom toho, že „čertovo kopýtko“ všech nových „postmoderních“ procedur je v tom, že jejich zobecňující potenciál je omezený – „důraz na indexikalitu vede k tomu, že se může popisovat jen to, co se stalo na jednom místě, a nic se generalizovat nedá“ [Denzin 1987: 14]. Proto kategoricky uzavírá: „Vše, co říkám, je – přemýšlejme o pohybu sociologie vpřed. To znamená objevujeme, zobecňuj-me, srovnávejme a kumulujme“ [tamtéž] – co si přát více? Záležitost by nebyla nijak zapeklitá, kdyby jeden z významných postmodernistů (ostatně s nepřímým odkazem na Lyotardovu kritiku „velkých narácí“) Paul de Man explicitě nesdělil v názvu své knihy, že samotná podstata postmodernismu je v jeho „rezistenci

vůči každé teorii“ [Man 1986]. Pokud by to nebyla póza, pak by to byla rozhodně předzvěst katastrofy.

5.

V roce 1988 vychází známá studie Zygmunta Baumana, v níž se táže, zda vůbec existuje postmoderní sociologie [srv. Bauman 1992; pův. vyd. 1988]. Uvážíme-li, že v té době již byly učiněny pokusy o ustavení postmoderní „sociální teorie“ [pro shrnutí srv. Seidman et al. 1995], pak je nutno se ptát, zda bylo Baumanovo tážení vlastně „smysluplné“? Nebyla to jen řečnická či dokonce jen formálně provokativní otázka?

Douglas Kellner [Kellner, Best 1992] sumarizuje totiž tehdejší stav věcí takto: „Na sklonku 70. let se objevují *nové postmoderní sociální teorie*. Jean Baudrillard popisuje postmoderní společnost, v níž jsou s neobvyklou radikálností produkovány simulace a simulákra, jež tvoří základy nových sociálních forem, nové kultury, zkušenosti a subjektivity, zatímco Jean-François Lyotard postmoderní situaci popisuje jako konec velkých nadějí modernity a jako nemožnost pokračovat v totalizujících sociálních teoriích a revoluční politice minulosti. Ve snaze zachránit cosi z marxizujících sociálních teorií a politiky Frederic Jameson tvrdí, že postmodernismus musí být interpretován jako ‚kulturní logika pozdního kapitalismu‘, což umožňuje podržet při životě právě onu marxovskou totalizující teorii s jejími velkými naracemi nebo umírněněji – může jít pouze o kulturní logiku nového vývojového stadia, nikoliv nutně konečného, kapitalismu. Arthur Kroker a David Cook v *The Postmodern Scene* nahlízejí soudobou společnost jako novou ‚panickou‘ scénu, která se chce a může vyhnout kategoriím a sociálním teoriím minulosti a která důrazně žádá nové teoretizování a odmítnutí předchozích sociálních teorií. Jiní teoretikové, například Habermas, odmítají tezi, že došlo vůbec k nějakému postmodernímu zvratu v dějinách a útočí na postmodernismus jako na ‚neokonzervativní ideologii‘“ [Kellner, Best 1992: 240–241]. Dobrá, to všechno víme – ale co ta ‚baumanovská otázka‘?

Bauman komponuje celý problém do jiných kulis – jeho tématem není ani velké vyprávění, ani vztah modernity a postmodernity (o tom psal později a jinde a jinak), ale v podstatě čtyři velká témata: 1. proměněné *postavení intelektuála* v „nových časech“ („sám pojem ‚postmodernity‘ konotuje nové sebeuvědomění intelektuálů – oně části vzdělané elity, která je specializována na to, aby vytvářela principy, stanovovala standardy, formulovala úkoly a kritéria jak pro sebe samu, tak pro společnost, její vzestup nebo úpadek“ [Bauman 1988: 218]); 2. *změněnou roli kultury* („kulturu si nelze představit jinak než jako jistou míru nedostatečnosti, kterou je nutno vyplnit věděním; idea kultury ustavuje vědění jako moc a současně podmínky legitimizace moci; kultura konotuje moc vzdělané elity a vědění jako moc, což denotuje institucionalizované mechanismy takové moci – vědu, vzdělání, umění“ [tamtéž: 223]); 3. zásadně změněný *způsob ovládnutí lidí* – společ-

nost je ovládána kombinací (a opozicí) mezi sváděním a represí: zatímco svádění je poměrně nový fenomén, který zrodila nebo alespoň rozvinula do nebyvalých rozměrů bohatá tržní společnost a rozsáhlá nabídka trhu, represe se skryla a ztratila své viditelné extrémní formy – a nadto došlo k průniku obou mechanismů (že jde o ideu „baudrillardovskou“, netřeba připomínat); 4. *modifikovaná role sociologie*, která se nesmí proměnit v uzavřený, „autopoietický“ diskurz, který ji zbaví jakéhokoliv vlivu na diskurz veřejný. Konkrétněji řečeno – „nová sociologie“ musí sice respektovat „inherentní pluralitu životních světů“, mnohost tradic, zážitků, vjemů a prožitků, jazykových her a pluralitu diskurzů s dominantou diskurzu mediálního atd., ale nesmí ztratit ze zřetele ony „velké problémy“, v jejichž rámci se to všechno odehrává a které mají konkretizovanou podobu třeba ve fenoménu nových chudých – kteří nejsou ani sociálně, ani kulturně či systémově identičtí se „starými chudými“, a proto je musíme zkoumat, zkoumat dokonce tradičními metodami: „Jestliže dnes empirická sociologie stojí před problémem buď rozvíjet nové sociální aplikace svých dovedností, nebo se uzavřít do rozvíjení dovedností samotných“ – plyne z toho zásadní dichotomie, že „sociologický diskurz buď bude *sociálně relevantní*“, nebo se promění v „uzavřený, soběstačný, ale zcela zbytečný intelektuální svět“ [tamtéž: 224].

Onu sociální relevanci si Bauman představuje zhruba tak, že sociologie svými specifickými prostředky bude usilovat o to, aby rostl objem lidské autonomie, ale nikoliv za cenu ztráty solidarity, která by vedla k osamělosti; aby rostl objem a intenzita solidarity, ale nikoliv za cenu ztráty autonomie, která vede k útlaku. Toto je ona „baumanovská“ *alternativní strategie postmoderní sociologie*, lhostejno, zda „existuje“ či „neexistuje“.⁹

6.

Baumanovský rekapitulující exkurz měl osobitý smysl v tom, že chtěl ukázat, že pro jakékoliv uchopení změny posledního čtvrtstoletí ve vývoji sociologie je podstatné pochopení *změny její agendy*. Používáme-li sousloví „změna agendy“, pak s vědomou asociací na známější sousloví *agenda setting*, které do mediálních studií v polovině 70. let zavedli Maxwell E. McCombs a Donald L. Shaw [McCombs, Shaw 1972]: *agenda setting* totiž není prostým výčtem témat, která média „nastolují“, ale je volbou, výběrem, ale i eliminací, prostě hierarchizací témat podle určitého (veřejného, politického, mediálního) klíče. Podobně nastolování *sociologické*

⁹ Ze současného pohledu to vypadá, že otázka, zda postmoderní sociologie existuje, či nikoli, byla vyřešena nečekaně brzy, přinejmenším v oblasti sociologické teorie. Stále častěji se používá označení „sociologická teorie po postmodernismu“ [viz kupříkladu Woodiwiss 1990, McLennan 1995; Owen 1997; Schrag 1999; López, Potter 2001]. Matthewman a Hoey to v nedávné době formulovali poměrně pregnantně: postmodernismus ve chvíli svého největšího rozmachu „jednoduše zmizel... Slovo ‚postmoderní‘ vypadává z akademických knih a názvů konferencí stále rychlejším tempem“ [Matthewman, Hoey 2006: 530].

agendy v 90. letech znamenalo radikální změnu v mnoha ohledech, z nichž uvedeme alespoň tyto:

1. makrostrukturální výzkum „klasického formátu“ byl vytlačen množinou vzájemně ne vždy propojených *mikrostudií*;

2. klasický kvantitativní výzkum byl (alespoň manifestně, „vizuálně“) zčásti vytlačen tím, čemu se generálně říká *kvalitativní sociologie*;

3. tzv. *lingvistický obrat* ve filozofii, který se promítl do sociologie, způsobil, že podle mnohých „společnost by měla být vnímána jako text, jehož smysl se nejlépe odhalí studiem jazykových konvencí“ [Shapiro 2006: 12; srv. rovněž Brown 1987],¹⁰ nebo – převedeno do roviny noetické – pravda má svůj původ ve slově, ne ve skutečnosti, protože řeč představuje jen sebe samu a poznání není třeba hledat v nějaké éterické sféře, ale v záhybech řečových aktů (řečeno s Jacquesem Lacanem a Jacquesem Derridou), což ale (podle jiných) ve svých důsledcích může znamenat „únik před realitou“ [srv. Shapiro 2006];

4. tradiční svár mezi konsenzualisty a konfliktualisty byl zaměněn sporem mezi empiriky, interpretativisty (případně „konstruktivisty“) a realisty, kteří vzájemně téměř nekomunikují (pojem „empirici“ se zde vztahuje k tradičnímu empirismu neopozitivistické provenience, neboť – jak známo – i interpretativismus může být, ba je „empirický“ stejně jako realismus), přičemž nejde o záměnu meritorně rovnocennou;

5. změnil se dosti podstatně vztah ke klasikům – Parsonsova „svatá trojice“ Durkheim–Weber–Pareto [srv. Parsons 1937] byla postupně, ale důsledně nahrazena několika velkými návraty – k „novému čtení“ Marxe a Durkheima, k renesanci Webera a Simmela a k dobře utajovanému, ale viditelnému Mannheimovi (většina metateoretických programů postmoderní sociologie má „prakořeny“ právě v manheimovské sociologii vědění);

6. nový čas chce nová témata a nové pojmy, tedy zcela výběrově, vědomě nesystematicky a neúplně – identita, intimita, dominance, sexualita, rasa, globalizace, habitus, reflexivita, hyperrealita, glokalizace, kvalifikační inflace, diskurzivní vědomí, orální dějiny, gender, intertextualita, mcdonaldizace, opuštěné hnízdo, nové třídy, nové životní styly, politika uznání, suverenita, kulturní studia, stigmatizace, pozdní kapitalismus, reflexivní modernita, postkolonialismus, svádění, mediální studia, nomádství, logocentrismus, noví chudí atd.

Záměrná nesystematičnost výčtu „symbolicky“ naznačuje celkovou tendenci oboru k opuštění systematické, pevné, „klasické struktury“ a směřování

¹⁰ Již v roce 1990 psal jeden z protagonistů „textologického“ pojetí společnosti Richard Harvey Brown, že „sociální vědu je možné chápat jako poetickou praktiku“, že sociologie a poezie mají k sobě blíže, než se na první pohled zdá, atd. Brown pěkně ukazuje, že pozitivistické koncepce (kam řadí i Parsonse) 1. uvažují o sociálním světě v „nelidských metaforách“, tedy jako o stroji nebo organismu, nikoliv jako o jazyku, dramatu nebo hře; 2. „sociologická narace“ předpokládá (jako klasický román) vševědouceho autora a konečně 3. za nejautoritativnější pokládá tvrzení, jež jsou nejbližší rétorice přírodních věd [Brown 1990: 64].

k proměně sociologie v soubor v podstatě volně tematicky propojených oblastí, tedy onen výše zmíněný „odpor k teorii“ Paula de Mana. I když je v soudobé sociologii možné identifikovat některá centrální témata, nelze zatím odpovědně rozhodnout, nakolik jde o témata, která se budou perspektivně rozvíjet a nakolik jde o módní trendy, které mohou být po jisté době odloženy jako „vyřízená (či nevyřízená nebo dokonce jen nezajímavá) agenda“.

V tomto ohledu je sociologie zcela kompatibilní s Baumanovou vizí postmoderní doby jako „tekuté modernity“ [Bauman 2002]: sociologie se pohybuje jakoby po tenkém ledě, což znemožňuje zastavení, zamyšlení, ohlédnutí se bez rizika utonutí. Chce-li však zůstat věrna svému v podstatě tradičnímu poslání, totiž nabídnout lidem srozumitelné vysvětlení světa, v němž se nacházejí, musí si pro to sama vytvořit předpoklady. V současnosti se ale nachází v situaci, kdy na jedné straně chce být a zůstat „humanitní vědou“, která má blíže k „uměleckému“ než exaktnímu uchopení sociálního světa, na druhé straně však své „právo na existenci“ musí dnes a denně prokazovat expertizními službami. Tyto dvě funkce, totiž kvantitativně expertizní a humanisticko-narativní, sociologie může plnit paralelně, ale nikoliv současně. Kromě toho – existuje ještě jeden a nikoliv neaktuální rozměr společenského působení sociologie, totiž její role *sociální kritiky*. Sociální kritika je nepochybně nezbytným předpokladem veřejně korigovaného chodu demokratických systémů, není to ale v žádném případě argument, jímž by se sociologie mohla ucházet o přízeň mocných tohoto světa. Pokud je na nich (zejména jako akademická disciplína) závislá, její sociálněkritické fungování bude rozhodně podstatně omezené. A přece, jakkoliv se tradiční sociální kritika adornovské („frankfurtské“) podoby přežila, zformovala se její nová forma, která je výslednicí faktu (čím dále tím obecněji přijímaného), že žijeme ve „společnosti rizika“, že jsme skutečně vážně ohroženi, a proto posláním sociální kritiky je na všechna či aspoň identifikovatelná ohrožení upozorňovat: „Mnozí říkají, že s pádem reálně existujícího nesocialismu ztratila každá společenská kritika půdu pod nohama. Opak je pravda: ještě nikdy nebyla tak příznivá konstelace pro kritiku, a to i pro radikální kritiku. Odpadla kamenná strnulost kritiky, s níž si téměř po století spojovala evropská kritická inteligence Marxovu teorii. Praotec je mrtev. Společenská kritika může nyní znovu nabrat dech, otevřít oči a zostřit pohled“ [Beck 2007: 95].¹¹ Patří-li mezi tzv. velká témata soudobé sociologie a politické vědy problém veřejného prostoru, pak je to také proto, že je to prostor sociální kritiky, vlastně jediný adekvátní prostor z hlediska sociální efektivity. Použijeme-li brilantní aforistické charakteristiky veřejného prostoru, již nabídl Václav Bělohradský, že je to totiž místo, kde se dozvídáme věci, které bychom jinak a jinde nechtěli slyšet, pak jde o to, aby se v onom veřejném prostoru nacházeli i ti, jimž se problémy, které nechtějí slyšet, budou sdělovat.

¹¹ Kritickou sociologii nelze redukovat ani na její americkou, ani německou verzi, protože francouzská sociologie má v sociologické kritice nejen vlastní tradici, ale významného moderního protagonistu v osobnosti Pierra Bourdieua [srv. Accardo 1997].

7.

Sociologie krásně diferencovaná a naplněná vnitřními sváry ale mívá konec konců vždycky jakýsi *mainstream*, hlavní tah, jímž se prezentuje, který slouží jako základ stavby učebních plánů, který však také nabízí základní sdílenou terminologii atd. Nebude přílišným zjednodušením, jestliže budeme konstatovat, že „hlavní proud“ vždycky reprezentují učebnice – a přitom jejich autoři sami mohou náležet k rozmanitým proudům, školám či paradigmatům. Tuto naši tezi potvrzují Myra Feree a Elain Hall, které píší: „Učebnice (*textbooks*) patří k *mainstreamu*, jsou vždycky méně idiosynkratické. To je ostatně výhodou těchto textů také proto, že jejich prostřednictvím můžeme lépe pochopit sám *mainstream*, protože ukazují, co je pro většinu učitelů sociologie nekontroverzní“ [Feree, Hall in Platt 2008a: 147]. Editorka monotematického čísla *Current Sociology* Jennifer Platt [2008b] o soudobých učebnicích konstatuje věci sice nikoliv neznámé, ale zásadní: 1. naprostá většina učebnic je amerického původu; 2. většina učebnic se i v jiných zemích používá na základě překladů z angličtiny; 3. v anglosaských učebnicích kromě evropských klasiků téměř vůbec nefigurují jiní než američtí autoři; 4. empirická materie dokládající „teoretické teze“ je téměř výhradně americká [Platt 2008b: 165–182].¹²

Tuto snad příliš radikální tezi částečně koriguje třeba anglo-francouzské srovnání: Bottomore – Cuvillier (60. léta), Worsley – Mendras (70. léta), Haralambos – Ferréol a Noreck (80. léta), Giddens – Durand a Weil (90. léta). Ostatně někdy se vcelku právem mluví o tom, že francouzská sociologie se snaží o relativní nezávislost na sociologii anglosaské, a zdá se, že se jí to daří – ať už se svět globalizuje jakkoliv.

Nás by ovšem mělo zajímat, jak jsme na tom s učebnicemi jako „obrazy“ *mainstreamové* orientace v sociologii zde, v Čechách, ba v celém onom „postsovětském prostoru“, který autorky monočísla o učebnicích velkoryse pominuly. Snadno se dobereme závěru, že standardní učebnicí je „velký Giddens“ [Giddens 1999], který je jaksi komplementárně doplněn dvěma skrovnějšími (co do rozsahu) učebnicemi Jana Kellera [Keller 1992, 1. vydání] a Jana Jandourka [Jandourek 2001].¹³ Starší učební texty se nepoužívají, ba ani se o nich neví (první v češtině vydanou učebnicí byla kniha Giddingsova z roku 1900, po ní následovala neukončená sada Chalupného „svazků a dílů“ jeho vlastní *Sociologie*, aby věc byla završena posthumním vydáním učebnice z pera I. A. Bláhy z roku 1968). Na otázku, jaký „*mainstream*“ tyto starší učebnice reprezentovaly, je těžko odpovědět, spíše totiž vyjadřovaly osobní pohled na celek sociologické problematiky než

¹² Autorka konstatuje, že nejsou uvedeny učebnice ze zemí „postsovětského bloku“.

¹³ Kromě toho vyšly čtyři původní a jeden přeložený (francouzský) sociologický slovník: *Malý sociologický slovník* z roku 1970, *Velký sociologický slovník* z roku 1996, poté Jandourkův střední a v polovině 90. let poněkud nešťastný, přes všechno obrovské úsilí, *Sociologický slovník* Geistův.

vyhraněnou obecněji sdílenou koncepcí (platí to zejména o Chalupném, ale dnes zčásti i o Kellerovi).¹⁴

V Polsku před nedávnem vyšly dvě vpravdě fundamentální učebnice sociologie, jedna z pera Barbary Szacké [Szacka 2003], druhá z pera Piotra Sztompky [Sztompka 2004]. Szacka je tradičnější, Sztompka vnáší i do učebnicového pohledu některé své osobní názory a koncepce (např. svou teorii důvěry a ideji „stávání“). Kromě toho v Polsku začal vycházet ambiciózní projekt *Wykłady z nauk społecznych*, k dispozici jsou první svazek o sociální struktuře, svazek o prostoru a městě, o sociologii kultury a další a vydána byla čtyřsvazková encyklopedie. Je poněkud vlastně samozřejmostí, že mnoho nevíme o Rusku. I tam se prosadil nejprve mainstream prostřednictvím překladů amerických a britských učebnic (Smelser a Giddens) a západních slovníků (velmi kvalitních). Nicméně dnes (od roku 2005) katedra sociologie Lomonosovovy univerzity vydává „přehled sociologie“ v patnácti (!) svazcích [Dobrenkov, Kravčenko et al. 2005–2007], z nichž již nejméně pět vyšlo, v roce 2003 spatřila světlo světa Sociologická encyklopedie [*Sociologičeskaja enciklopedija* 2003 – 1500 stran] apod.¹⁵ Nová edice *Sociologie* zahájená překladem Nisbetovy slavné knihy o pokroku začíná konstatováním, že „vše podstatné z klasické i soudobé sociologie má ruský čtenář v překladu již k dispozici“ [Zavadnikov 2007: 9], pokračuje se tedy vydáváním toho, co se označuje jako „neklasická sociologie“ a pod co se zahrnuje sociologie v podstatě od Goffmana po současnost. Mimořádný důraz (podobně jako v Polsku) je ale kladen na studium domácích sociologických tradic (zejména předrevoluční sociologie a přehodnocované sociologie sovětské éry).

Shrnutí: „mainstreamová sociologie“ je učebnicová a dodnes, přes všechny proměny paradigmat a „paradigmatických válek“ si udržuje v zásadě standardní předmětnou strukturu a nejnovější koncepce do ní vstupují obvykle v úvodu („paradigmatická struktura sociologie“) nebo jako poznámky v textu.

¹⁴ V nedávné době byla do češtiny přeložena rozsáhlá *Moderní sociální teorie* editovaná Austinem Harringtonem [Harrington 2006]. Méně konzervativní uvedení do hlavních problémů sociologické teorie nabízí kniha Danila Martuccelliho *Sociologie modernity* [Martucceli 2008]. Dnes již tři svazky *Soudobé sociologie* [Šubrt 2006–2008] s profily klíčových postav a témat posledního půlstoletí editoval Jiří Šubrt.

¹⁵ Je skutečně pozoruhodné, jaký zájem je v Rusku věnován sociologické teorii, jaké prestiži se v akademickém prostředí těší zdejší autority oboru. Rovněž by stála za hlubší úvahu skutečnost, že se v Rusku prakticky výhradně vyučuje, překládá, komentuje a interpretuje sociologická teorie západní provenience, přestože nejvýznamnější postavy ruského teoretického diskurzu takřka konsenzuálně vyznávají přesvědčení, že zobecňující analýzy západních autorů nejsou použitelné či převoditelné do specifického ruského prostředí.

8.

Uvažující o vývoji a proměnách sociologie máme obvykle na mysli sociologii západní v širším smyslu. Je to vcelku pochopitelné, protože ideologizovaná a cenzurovaná sociologie (pokud byla vůbec institucionalizována) nevyprodukovala v sovětském Rusku od 20. do 90. let a v ostatních zemích „socialistického bloku“ od poloviny 40. do počátku 90. let (s výjimkou Polska) nic, co by se vymaňilo z područí rámce tematicky definovaného „stranickými orgány“.¹⁶ Je-li toto poučení ze *sociologie vědy*, pak je to poučení svým způsobem bezprecedentní: šlo totiž nejen o míru útlaku, ale i o způsoby, jež někteří autoři volili k tomu, aby obelstili více či méně bdělé ideologické dohlížitele.

Výjimečnost polské sociologie není jen v tom, že si podržela časovou kontinuitu, ale také v tom, že otevírala zajímavé teoretické problémy, které byly v jiných zemích tabuizovány. Máme na mysli například slavnou knihu Stanisława Ossowského *Třídní struktura ve společenském vědomí*, která již v roce 1957 signalizovala jednoznačný odklon od „leninského pojetí“ třídy, případně jeho „metateoretickou“ knihu *O specifiku společenských věd* z roku 1962. Za zcela mimořádný jev je třeba pokládat diskusi kolem studie Andrzeje Malewského *Empirický smysl historického materialismu* z roku 1957, který – jak v polemice s ním ukázal Edmund Mokrzycki – „má charakter spíše metodologický než meritorní; jeho cílem je ukázat na příkladu, že v takových teoriích, jako je historický materialismus, je možné oddělit fragmenty, jež splňují požadavek empirické smysluplnosti, od fragmentů, které tomuto požadavku nevyhovují“ [Mokrzycki 2007: 39].¹⁷ Celý ten spor zavání neuvěřitelností: „historický materialismus“ je „fragmentarizován“, je podrobován „verifikačním procedurám“ (Malewski) a jeho oponent jej nehájí jako ideologickou doktrínu a politicky nenedenuncuje autora, jak by se asi stalo kdekoliv jinde „tam na Východě“, ale konstatuje, že Malewski se mýlí v tom, že pro analýzu materialistického pojetí dějin používá „starší (lazarsfeldovskou) verzi“ neopozitivistické metodologie a ignoruje její modernější varianty (ale ani ty Mokrzycki nepřijímá). Mokrzycki sám již v polovině 60. let otevírá téma „humanistické sociologie“, diskutuje v západní sociologii tehdy aktuální metateoretické problémy atd. V tomto ohledu všechny ostatní země východního bloku zaostaly. Teoretická literatura polská je v současnosti „zvenčí“ již nepřehledná. Syntetickou práci nabízí (s Baumanovým doporučením) Misztal [2000], nesmírně zajímavé jsou pokusy o teoretickou (sic!) analýzu např. „supermarketizace sexuality“ (Sojak, Szlendak) nebo romantické lásky (Szlendak), národa a národnostní otázky (Kilias), o propojení teoretikosociologického pohledu s antropologickým a „kulturologickým“ (ve smyslu *cultural studies*, např. Andrzej Szahaj, Ewa Rowers aj.).

¹⁶ Vývoj v Polsku je kapitolou opravdu osobitou, působení takových autorit, jako byl Ossowski a jeho žena, se nedá pominout – a byl kontinuální. Vývoj ruské sociologie byl sice přerván, nicméně schválené učebnice rekonstruují alespoň vývoj tzv. odvětvových sociologií, zejména sociologie vzdělání, náboženství (!), práce a války.

¹⁷ Mokrzyckého text je z roku 1970, citujeme z reedice vydané k jeho předčasnému úmrtí.

Sovětská sociologie od poloviny 60. let žila v podstatě pouze v rovině pragmatické („užité disciplíny“) a metodologické, nicméně k dispozici byly překlady stěžejních děl západní filozofie vědy – od Mulkaye po Feyerabenda. Návrat či spíše obrat k teoretické úrovni uvažování se odehrál v ruské sociologii po roce 1990 například ve studiích Jadovových nebo Tichonovových. Jadov například uvádí tyto relevantní koncepce postkomunistické transformace: 1. teorie Ralfa Dahrendorfa, 2. teorie Ilyi Prigogina (velmi zajímavě pojednaná ve specificky ruských reáliích); 3. metafory ruské „tranzice“ (kentaurismus, mexikanizace, „neofeudalismus“, „oligarchismus“, „banditismus“, „spekulativní kapitalismus“ podle Davydova, „kapitalismus bez státu“, polská socioložka Staniszkis o ruském kapitalismu) aj.;¹⁸ 4. koncepce Piotra Sztompky (zejména kulturního traumatu a teorie sociální změny);¹⁹ 5. teorie sociálního mechanismu sociální transformace T. N. Zaslavské [srv. Jadov 2007: 12–17].

Tichonov je hluboce přesvědčen, že „naše vlastní sociologie je schopna rozpracovat aktuální program analýzy a vlastními teoretickými prostředky řešit problém hodnocení stavu a perspektiv vývoje naší společnosti. Nestačí tuto tezi doložit příklady, ačkoliv jsou k dispozici, ona musí být podložena hlubokou a systematickou prací na interpretaci epistemologického statusu již shromážděného vědění a zvýšením úrovně vnitrovědní reflexe stavu našeho oboru“ [Tichonov 2007: 55–56]. Bude-li tomu tak, lze se nadít toho, že se objeví nová světová sociologická „děřžava“²⁰ – Rusko k tomu ostatně přesně před sto lety směřovalo (Karějev, de Roberty, Kovalevskij, Michajlovskij aj.).

Pomineme-li neplodné spory o mezivědní hranice, pak nelze pominout třeba významného rumunského politologa se sociologickými ambicemi (či spíše výsledky) Vladimira Tismaneanua [Tismaneanu 2000], který v brilantně psaných esejích ukazuje průnik psychosociálních, axiologických a sociálních struktur v „nových demokraciích“, jež vytvářejí v úhrnu (mimo jiné) „nové mytologické struktury“, jimž nezřídka nerozumíme nebo je právě jako mytologické nevíme.

¹⁸ Ruští sociologové často citují Pavla Machonina [Machonin 1997] a Michala Illnera jako autority v analýze systémové transpozice.

¹⁹ Mimořádně – Sztompka je v Rusku pokládán za velmi autoritativního sociologa, nezřídka je kladen – dá-li se to tak říci – „nad“ klasiky analýzy pozdně moderní společnosti.

²⁰ Nejde o ironii: ruská sociologie byla, je a bude specifická, stejně jako je tomu s ruským teritoriem, populací, státním systémem, ale v neposlední řadě s dějinami. Podrobnější rozbor toho, jak je dnes ruská sociologie diferencovaná, by jasně odkazoval k tradiční dichotomii „zapadníků“ a slavjanofilů, třeba v novém terminologickém hávu.

9.

To nejpodstatnější poučení z vývoje sociologicko-politického myšlení „komplementární strany světa“, tedy nás tady ve střední a východní Evropě, kteří stojíme v koutku a toužíme po pramenu vody živé ze západního vodotrysku idejí, vyvodil slovenský biolog a politolog Ladislav Kováč v knize *Přírodopis komunismu (Anatomie jedné utopie)* [Kováč 2007: 194–198]. Kováč jediný s kategoričností vlastní přírodovědcům na jedné straně konstatuje, že „kulturní vědy“ jsou stále ještě na úrovni chemie počátku 19. století (mají své „flogistony“ a „kaloriky“ jako výkladové principy), na druhé straně trvá na tom, že základním poučením ze zkušenosti, které jsme učinili s neuskutečněnou utopií a která je nepřenosná, je nezbytnost restrukturizovat, přebudovat, transformovat kulturní vědy: „Bylo by třeba vybudovat novou teoretickou i experimentální základnu kulturních věd... Postkomunistické země s bohatým a zatím nevyhodnoceným materiálem z experimentu, jímž prošli, mají pro tuto stavbu zvlášť vhodnou příležitost... Z lekce komunismu je možné vyvodit toto konstatování: aby se temná historie neopakovala, aby se zabránilo vzniku nových mýtů a utopií, aby se zvládla překerní situace, do níž zavedl lidstvo závrtný rozvoj technovědy a techniky, lidstvo stojí před potřebou *masivní reorientace vědeckého výzkumu a jeho priorit s důrazem na kulturní vědy.*“ Nemusíme s Kováčem souhlasit ve všem, ani v tom, že základem této reorientace musí být evoluční darwinismus, ani s jeho kritikou Václava Havla jako modelu postmoderní skepse ve vztahu k vědě, rozhodně ale musíme – pokud to bude jen trochu možné – trvat na tom, že v „ekonomických, politických a sociálních vědách prostředky jdou téměř výhradně na tzv. praktické programy“, zatímco těžiště všeho usilování by mělo spočívat v rozvoji teoretických základů těchto věd, protože jestliže se jim něčeho podstatného nedostává, je to právě tento jejich rozměr.

Ony praktické projekty nám totiž nepomohou v porozumění tomu, co se stalo a co by se nemělo opakovat. Kováč zavádí neologismus *algodicea* – jde o onen rozměr vědy, rozměr vlastně nejpodstatnější, jímž vědy redukují, minimalizují nebo eliminují lidské utrpení (algos – řec. utrpení). Samozřejmě, že komplementem redukce utrpení je rostoucí snaha o zmnožování a zintenzivnění požitků – cožpak právě toto nejsou opravdu vážné problémy, jejichž řešení nemáme na koho delegovat? A možná právě jejich řešení, soustavné a poučené, může být novou, specifickou legitimizací opravdu moderní „humanistiky“.²¹

Miloslav Petrusek, Jan Balon

²¹ Jiným, nicméně souzvučným tématem může být současná diskuse o tzv. *public sociology*, kterou otevřel v roce 2004 Michael Burawoy [2004a,b, 2005, 2008] jako požadavek obratu sociologie od pohledu „dovnitř“ k pohledu navenek, jako „cestu z věže z kosti slonové“ atd. Mimochodem inspiroval se typologií veřejných aktivit, které navrhl Lenin v knize *Co dělat*, o níž se kdysi Isaiah Berlin vyjádřil jako o „nejnebezpečnější knize 20. století“.

Literatura

- Accardo, A. 1997. *Introduction à une sociologie critique: Lire Bourdieu*. Paris: Le Mascaret.
- Alexander, J. C. 1982, 1983. *Theoretical Logic in Sociology*. 1.–4. díl. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, J. C. 1987. *Sociological Theory since 1945*. London: Hutchinson.
- Balon, J. 2007. *Sociologická teorie: Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bauman, Z. 1988. *Legislators and Interpreters. On Modernity, Postmodernity and Intellectuals*. Cambridge, UK: Polity.
- Bauman, Z. 1992. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 2007. *Moc a protimoc v globálním věku: Nová ekonomie světové politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bhaskar, R. 1978. *A Realist Theory of Science*. Brighton: Harvester.
- Bhaskar, R. 1979. *The Possibility of Naturalism*. Brighton: Harvester.
- Boudon, R. 1998. *Vměsto porjádka*. Moskva: Aspekt Press.
- Bourdieu, P. 1988. „Vive la Crise!: For Heterodoxy in Social Science.“ *Theory and Society* 17 (5): 773–787.
- Bourdieu, P., L. J. Wacquant. 1992. *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*. Paris: Editions du Seuil.
- Bourdieu, P., L. J. Wacquant. 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Warszawa: Oficyna naukowa.
- Brown, R. H. 1987. *Society as Text. Essays on Rhetoric, Reason and Reality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brown, R. H. 1989. *A Poetic for Sociology. Toward a Logic of Discovery for the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brown, R. H. 1990. „Social Science and Poetics of Public Truth.“ *Sociological Forum* 5 (1): 55–77.
- Burawoy, M. 2004a. „Public Sociologies: Contradictions, Dilemmas, and Possibilities.“ *Social Forces* 82 (4): 1603–1618.
- Burawoy, M. 2004b. „Public Sociologies: A Symposium from Boston College: Introduction.“ *Social Problems* 51 (1): 103–130.
- Burawoy, M. 2005. „For Public Sociology.“ *American Sociological Review* 70 (1): 4–28.
- Burawoy, M. 2008. „What Is to Be Done? Theses on the Degradation of Social Existence in a Globalizing World.“ *Current sociology* 56 (3): 351–360.
- Coleman, J. S. 1964. *Introduction to Mathematical Sociology*. New York: Free Press of Glencoe.
- Coleman, J. S. 1986. „Social Theory, Social Research and Theory of Action.“ *American Journal of Sociology* 91 (6): 1309–1333.
- Coleman, J. S. 2000. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Belknap Press. (3. vydání)
- Collins, R. 1986. „Is 1980s Sociology in the Doldrums?“ *American Journal of Sociology* 91 (6): 1336–55.
- Černý, V. 1991. *O povaze naší kultury*. Praha: Atlantis.
- Denzin, N. K. 1987. „The Death of Sociology in the 1980s: Comment on Collins.“ *American Journal of Sociology* 93 (1): 186–193.
- Dobrenkov, V. I., A. I. Kravčenko. 2005–2007. *Fundamentalnaja sociologija v 15 tomach*. Tom 6, 7, 9, 13, 15. Moskva: Infra.
- Filmer, P., M. Phillipson, D. Silverman et al. 1978. *Novyje napravlenija v sociologičeskoj teorii*. Moskva: Progress.

- Fuhrman, E., W. Snizek. 1990. „Neither Proscience nor Antiscience: Metasociology as Dialogue.“ *Sociological Forum* 5 (1): 17–36.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Gouldner, A. W. 1970. *The Coming Crisis Of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Habermas, J. 1984. *The Theory of Communicative Action. Volume I: Reason and the Rationalisation of Society*. London: Heinemann.
- Habermas, J. 1987. *The Theory of Communicative Action. Volume II: Lifeworld and System*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, S. 1996. *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies*. London: Routledge.
- Harrington, A. (ed.). 2006. *Moderní sociální teorie*. Praha: Portál.
- Holmwood, J. 1996. *Founding Sociology: Talcott Parsons and the Idea of General Theory*. New York: Longman.
- Homans, G. C. 1950. *The Human Group*. New York: Harcourt.
- Jadov, V. A. (ed.). 2007. *Rossija reformujícího časy*. Moskva: Institut sociologii.
- Jandourek, J. 2001. *Úvod do sociologie*. Praha: Portál.
- Joas, H. 1996. *The Creativity of Social Action*. Cambridge: Polity.
- Keller, J. 1992. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kellner, D., S. Best 1992. *Postmodern Theory: Critical Interrogations*. London: Macmillan.
- Kováč, L. 2007. *Prírodopis komunizmu. Anatómia jednej utópie*. Bratislava: Kaligram.
- Kroker, Arthur, David Cook. 1988. *The Postmodern Scene. Excremental Culture and Hyper-Aesthetics*. London: Macmillan.
- Lemert, C. 1992. „Sociological Metatheory and Its Cultured Despisers.“ Pp. 124–134 in G. Ritzer (ed.). *Metatheorizing*. London: Sage.
- López, J., G. Potter 2001. *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism*. London: Athlone Press.
- Luhmann, N. 1995. *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press.
- Machonin, P. 1997. *Social Transformation and Modernization*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- de Man, P. 1986. *The Resistance to Theory*. Minneapolis: Minneapolis University Press.
- Martucelli, D. 2008. *Sociologie modernity: Itinerář 20. století*. Brno: CDK.
- Matthewman, S., D. Hoey. 2006. „What Happened to Postmodernism?“ *Sociology* 40 (3): 529–547.
- McCombs, M., D. Shaw. 1972. „The Agenda-Setting Function of Mass Media.“ *The Public Opinion Quarterly* 36 (2): 176–187.
- McLennan, G. 1995. „After Postmodernism—Back to Sociological Theory?“ *Sociology* 29 (1): 117–132.
- Misztal, B. 2000. *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Krakow: Universitas.
- Mokrzycki, E. 2007. *Do nauki przychodzi się nie tylko z pytaniami*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS.
- Nohejl, M. 2007. *Jednání, diskurs, kritika: Myslet společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Outhwaite, W. R. 1987. *New Philosophies of Social Science: Realism, Hermeneutics and Critical Theory*. London: Macmillan.
- Outhwaite, W. R. 2006. *The Future of Society*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Owen, D. (ed.). 1997. *Sociology After Postmodernism*. London: Sage.
- Parsons, T. 1937. *The Structure of Social Action*. New York: McGraw-Hill.
- Platt, J. 2008a. „Introduction.“ *Current Sociology* 56 (2): 147–164.

- Platt, J. 2008b. „British Sociological Textbooks (1920–1945).“ *Current Sociology* 56 (2): 165–182.
- Ritzer, G. 1975. *Sociology: a Multiple Paradigm Science*. Boston: Allyn and Bacon.
- Ritzer, G. 1990. „Metatheorizing in Sociology.“ *Sociological Forum* 5 (1): 3–15.
- Searle, J. R. 1995. *The Construction of Social Reality*. London: Penguin Books.
- Seidman, S. et al. 1995. *The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sewell, W. H. 1987. „Theory of Action, Dialectic and History: Comment on Coleman.“ *American Journal of Sociology* 93 (1): 27–34.
- Schrag, C. O. 1999. *The Self After Postmodernity*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Shapiro, I. 2006. *Útěk před realitou v humanitních vědách*. Praha: Karolinum.
- Simons, H. W. (ed.). 1990. *The Rhetorical Turn: Invention and Persuasion in the Conduct of Inquiry*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sociologičeskaja enciklopedija*. 2003. Moskva: Knižnij dom.
- Sorokin, P. A. 1956. *Fads and Foibles in Modern Sociology and Related Sciences*. Chicago: Henry Regnery.
- Sorokin, P. A. 1965. „Sociology Yesterday, Today and Tomorrow.“ *American Sociological Review* 30 (6): 833–843.
- Sorokin, P. A. 1966. *Sociological Theories of Today*. New York: Harper and Row.
- Szacka, B. 2003. *Wprowadzenie do socjologii*. Warszawa: Oficyna naukowa.
- Sztompka, P. 2004. *Socjologia*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Šubrt, J. 2006–2008. *Soudobá sociologie I., II., III*. Praha: Karolinum.
- Tichonov, A. V. 2007. „Epistemologičeskij status sociologičeskogo znanija i někotoryje problěmy vnutrisociologičeskij refleksii.“ Pp. 53–62 in V. A. Jadov (ed.). *Rossija reformirujuščajasja*. Moskva: Institut sociologii.
- Tismaneanu, V. 2000. *Wizje zbawienia. Demokracja, nacjonalizm, mit w postkomunistycznej Europie*. Warszawa: Muza.
- Touraine, A. 1973. *Production de la société*. Paris: Seuil.
- Touraine, A. 1992. *Critique de la modernité*. Paris: Fayard.
- Turner, J. H. 1988. *A Theory of Social Interaction*. Stanford: Stanford University Press.
- Veyne, P. 1998. *Ako písať o dejinách*. Bratislava: Chronos.
- Wallerstein, I. 1986. „Marxisms as Utopias: Evolving Ideologies.“ *American Journal of Sociology* 91 (6): 1255–1263.
- Wallerstein, I. et al. 1998. *Kam směřují společenské vědy? Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Wallerstein, I. 2004. *Koniec świata jaki znamy*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Woodiwiss, A. 1990. *Social Theory After Postmodernism*. Hampshire: Pluto Press.
- Zavadnikov, V. 2007. „Ot izdatělja.“ Pp. 7–9 in R. Nisbet. *Progress: Istorija iději*. Moskva: Irisen.